

Om förebilderna till de sydvästfinska klockstaplarna med lökkupol

De äldre träkyrkorna i sydvästra Finland äro som bekant tämligen ensartade och av en starkt ålderdomlig prägel. De sakna den nyskapande anda och den mångfald av former som alltsedan 1700-talet kännetecknar kyrkoarkitekturen i Österbotten och det inre av landet. Områdets klockstaplar ge däremot en bättre bild av de folkliga byggmästarnas förmåga. Den dominerande typen är den två- eller treledade stapeln med fyrsidig bottenvåning och avslutad av en »lökkupol»: en nära basen insnörd huv, som oftast påminner om en lök, ibland om ett päron. Denna typ är mycket kännspek för området och ofta avbildad. Våra äldre forskare ha emellertid förbigått frågan om dess ursprung och nöjt sig med att påpeka typens allmänna barock-karaktär.¹ Lars Pettersson har sedermera visat att våra folkliga kyrkobyggare upptagit lökkupolen från Hårlemans arkitektur. Han har också påpekat Anders Piimänens centrala roll härvidlag.² Det är vidare uppenbart att Åbo domkyrkas 1759 fullbordade västtorn, som kröntes av en lökkupol, haft en stor betydelse för typens spridning. Redan år 1903 påpekade Jac Ahrenberg domkyrkotornets beroende av Hårlemans arkitektur,³ medan dess förebildliga betydelse för landsbygdens klockstaplar egendomligt nog icke tidigare synes ha påpekats i tryck.

I samband med arbetet på en historik över Karis och Svartå kyrkor, vilkas klockstaplar med lökkupol efterbilda Piimänens kyrktorn i Ekenäs har författaren haft anledning att närmare undersöka huru Piimänens

¹ T.ex. O. Okkonen, Suomen taide I, s. 224 och C. Lindberg, Träkyrkor i *Wennervirta*, Finlands konst, s. 173.

² Lars Pettersson, Matti Åkerblomin pohjoishämäläiset puukirkot. Föredrag på VIII museidagarna i Tammerfors 1954. Referat i *Aamulehti* N:o 231, 29. 8. 1954, s. 5.

Densamme, Träkyrkor och klockstaplar i Österbotten och sydvästra Finland, Sanct Henrik 1941: 2, s. 60.

³ Jac Ahrenberg, Ett nytt uppslag i frågan om Åbo domkyrkas restauration, *Finsk Tidskrift* LV, 1903, s. 195.

Fig. 1. Bjärnä (Perniö) kyrka och klockstapel, sedda från väster. Klockstapeln uppfördes på 1760-talet av Anders Piimänen. Foto Finlands Nationalmuseum.

klockstapeltyp har framvuxit. Denna process belyser i någon mån såväl förhållandet mellan akademisk och folklig arkitektur som förhållandet mellan landsbygdens och de provinsiella centralorternas arkitektur. Ett framläggande av resultatet är därför kanhända på sin plats.

Antalet av författaren kända kyrkliga byggnader i landets sydvästra delar, vilka haft eller ha lökkupol, uppgår till 68 i 65 socknar.⁴ I tre fall ha nämligen såväl kyrkan som den invidstående klockstapeln lökkupol. Av dessa äro 43 fristående klockstaplar, 19 kyrkor med två- eller treledat stapelliknande västtorn⁵ och 6 korskyrkor med centraltorn. Tre västtorn och två staplar äro senare ombyggda, medan nio staplar och ett centraltorn rivits. I ett par fall finnes dock stapelns bottenvåning kvar och har använts som likhus, resp. magasin. Antalet bevarade folkliga lökkupoler torde alltså vara 53. I nedanstående förteckning äro dessa byggnader ordnade efter byggnadsåret. En asterisk framför sockennamnet utsäger att byggnaden uppförts av Anders Piimänen. Förkortningen vt betyder västtorn.

⁴ I denna summa äro icke medräknade de kyrktorn med lökkupol, som uppförts direkt efter Överintendentsämbetets ritningar (Munsala 1792, Hvittis (Huittinen) 1793), ej heller de nordfinska kyrktorn, som byggts av Jacob Rijf (Himanka 1794, Suomussalmi 1797).

⁵ I Kumlinge, Nystad och Påmark (Pomarkku) är tornet placerat invid en av kyrkans långsidor.

Byggnadsår	NedreSatakunta och Vakkafinl. Tvåledade staplar	Egentliga Finland, Åland och västra Nyland		Övre Satakunta, Tavastland och angränsande delar av Nyland och Österbotten		
		Tvåledade st. el. västtorn	Treledade st. el. västtorn	Tvåledade st. el. västtorn	Treledade st. el. västtorn	Centraltorn
1749					Sommarnäs	
1750						
1751						
1752						
1753						
1754						
1755						
1756						
1757	Norrmark					
1758	Ulfsby					
1759	Irjanne	Åbo domkyrka vt				
1760						
1761						
1762		+Ekenäs vt				
1763		Dragsfjärd				
1764						
1765			+St Märten vt			
1766			Lundo			
			+Pöytis			
1767			+Kumlinge vt			
			Karuna			
1768			Sagu			
			Karis			
1769			Pemar			
1770	Ypäjä					
1771						
1772		Angelniemi vt		+Ruovesi	Ikalis	
1773			Halikko		+Längelmäki vt	
1774		Askais		Tottijärvi	Punkalaitio ?	
1775		Aura	Nystad vt			
1776	(Raumo rådhus)		Snappertuna			
			Säkylä vt		Virdois	
1777			Koski Å.l.		Lampis	Kuortane
			Metsämaa vt			Ruovesi
1778			Svartå			Nurmo
1779			Tarvasjoki vt		Kuorevesi vt	
1780	Nykyrko vt			Pihlajavesi vt	Somero	
1781				Orivesi	Tuulois	
1782			Yläne vt	Kuhmalahti	Kuru vt	Orivesi
1783						Rengo ?
1784				Kuhmois ?	Janakkala	
1785						Ylihärmä
1792		Pöytis vt				
1793	Tyrvis				Nurmijärvi	
1795				Teisko		
1800			Kiikala	Askola		
1802	Påmark vt					

Osäkert byggnadsår: Bjärnå, 1760-talet; Karinais, kanske 1768; Luvia, efter 1745. Klockstapelns i St Bertils uppfördes troligen 1840.

Okänt byggnadsår: Eura, Honkilahti, Kiikka, Pusula och Suomusjärvi.

De årtal, som avvika från eller komplettera dateringarna i *Carolus Lindberg*, Finlands kyrkor, skola nedan i korthet motiveras.

Bj ä r n å (Perniö). Klockstapelns säges vara uppförd redan 1746. Man vet nämligen att Samuel Berner 1745 granskade den gamla stapeln och att församlingen därpå beslöt förnya dess trädelar, vartill virke även anskaffades. Men slutsatsen att den nuvarande klockstapelns uppfördes följande år torde icke desto mindre vara oriktig. Av framställningen i *Salmo-Knaapinen*, Perniön historia, framgår nämligen att kyrkoräkenskaperna vilka äro bevarade alltsedan 1600-talets mitt, icke innehålla några uppgifter om ett klockstapelbygge. Men detta hade förvisso varit fallet om stapeln uppförts som ett fristående arbete. Knaapinen drar härav slutsatsen att stapeln är äldre än 1650-talet, men en annan förklaring är kanske naturligare. På 1760-talet utfördes nämligen omfattande reparationsarbeten i Bjärnå kyrka under ledning av Anders Piimänen. Bl.a. förstärktes kyrkoväggarna med ankarjärn och ett nytt spåntak lades. Om nu klockstapelns övre del förnyades i samband härmed så är det alldeles naturligt att denna detalj icke särskilt framträder i räkenskaperna. Stapelns utseende tyder dessutom avgjort på att den uppförts av Piimänen.

I r j a n n e kapellkyrka är uppförd år 1731. Stapeln är emellertid hela 20 år yngre. Konservator Th. Lindquist har nämligen inne i stapeln påträffat en inskrift, som utsäger att denna uppförts år 1759.

K a r i n a i s. Den föregående kyrkan uppfördes år 1764 och klockstapelns med lök-kupol möjligen år 1768, vilket är klockorna götos. *E. A. Virtanen*, Karinaisten kirkko, Suomen museo 1919, s. 39—40. Också den nuvarande kyrkan, uppförd år 1834, har lök-kupol på västtornet.

L a m p i s (Lammi). Byggnadsåret nämnes i en år 1888 uppgjord beskrivning av kyrkan, förvarad i Nationalmusei topografiska arkiv.

L u n d o (Lieto). Se Liedon historia, sid. 356. Byggmästare var Mikael Blomgren.

L u v i a. Kyrkan uppfördes år 1745 och är sammanbyggd med klockstapelns, som alltså kunde tänkas vara lika gammal. Kyrkan förlängdes emellertid år 1845 hela 9 meter och klockstapelns var alltså därförinnan fristående. Och en fristående stapel uppfördes på 1700-talet av ekonomiska skäl s.g.s. aldrig samtidigt med själva kyrkan. Frågan om klockstapelns byggnadsår måste därför lämnas öppen.

N y k y r k o (Kalanti). Se *Meinander-Rinne*, Finlands kyrkor I, Nykyrko och Nystad, s. 25.

P u n k a l a i t i o (Punkalaidun). Se *Klemetti*, Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla, s. 186, fig. 367.

R e n g o (Renko). Se *Klemetti*, Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla, s. 207, fig. 413.

S o m e r o. Se *Esko Aaltonen*, Someron historia, s. 231.

S o m m a r n ä s (Somerniemi). *Esko Aaltonen* har publicerat den officiella skriftväxlingen rörande klockstapelbygget och fastslagit att byggnadsåret är 1749. Denna lök-kupol torde sålunda vara landets äldsta. Visserligen skriver domkapitlet år 1807 till konungen att stapeln är uppförd år 1780, vilket kunde tyda på att dess nuvarande utseende är resultatet av en ombyggnad nämnda år. Sommarnäs klockstapel skiljer sig från samtliga i förteckningen uppförda staplar däriigenom att dess bottenvåning är åttasidig. — *Aaltonen*,

Somerniemen historia, s. 33, och *Densamme*, Somerniemen kellotapuli, Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja Museoyhdistys, Vuosikirja XXV—1956, s. 33ff.

St Bertils (Pertteli). Klockstapeln skall vara uppförd år 1730 och kyrkoräkenskaperna ha intet att förtälja om någon ombyggnad eller reparation under seklets senare hälft. Men år 1840 ombyggdes stapeln och gjordes 7 alnar högre. Lökkupolen måste följaktligen härstamma från denna ombyggnad och om stapelns tidigare utseende veta vi intet. — Kyrkans inventarielängd; avskrift i Nationalmusei top. arkiv.

Svartå. Klockstapelbyggets räkenskaper i Karis kyrkoarkiv.

Tottijärvi. På klockstapelns ursprungliga, numera försvunna vindflöjel fanns årtalet 1774. I en gammal inventeringsberättelse nämnes emellertid årtalet 1764. — Nationalmusei top. arkiv.

Tyrvis (Tyrvää). Enligt en blyertsteckning, sign. J. Knutson, i Nationalmusei bildarkiv. Teckningen torde ha utförts för verket Finland framställt i teckningar.

Ulfaby (Ulvila). Sockenstämman beslöt den 6 mars 1757 att uppföra en ny stapel och följande år lyfte byggmästaren Winberg sitt arvode. Lökkupolen nedtogs år 1862 och ersattes med den nuvarande spiran. — *Tauno Hirsjärvi*, Ulvilan seurakunta, s. 92 och 94.

Uppgifterna att Pusula klockstapel sannolikt uppförts år 1691 (Lindberg, Finlands kyrkor) och att Suomusjärvi klockstapel uppförts c. 1750 (Kyrkoberskrivning från år 1888 i Nationalmusei top. arkiv) torde icke vara särdeles beviskraftiga, ehuru de t.v. ej heller kunnat motbevisas. — Ekenäs och Åbo behandlas utförligt längre fram.

Ur ovanstående förteckning kunna några viktiga slutsatser dragas. För det första framgår därur att lökkupolen faktiskt var okänd i Finland ända till slutet av 1750-talet — den »ensamma svalan» i Sommarnäs undan-

Fig. 2. Luvia kyrka och klockstapel, sedda från sydväst. Kyrkan uppfördes år 1745 och förlängdes senare åt väster. Foto Finlands Nationalmuseum.

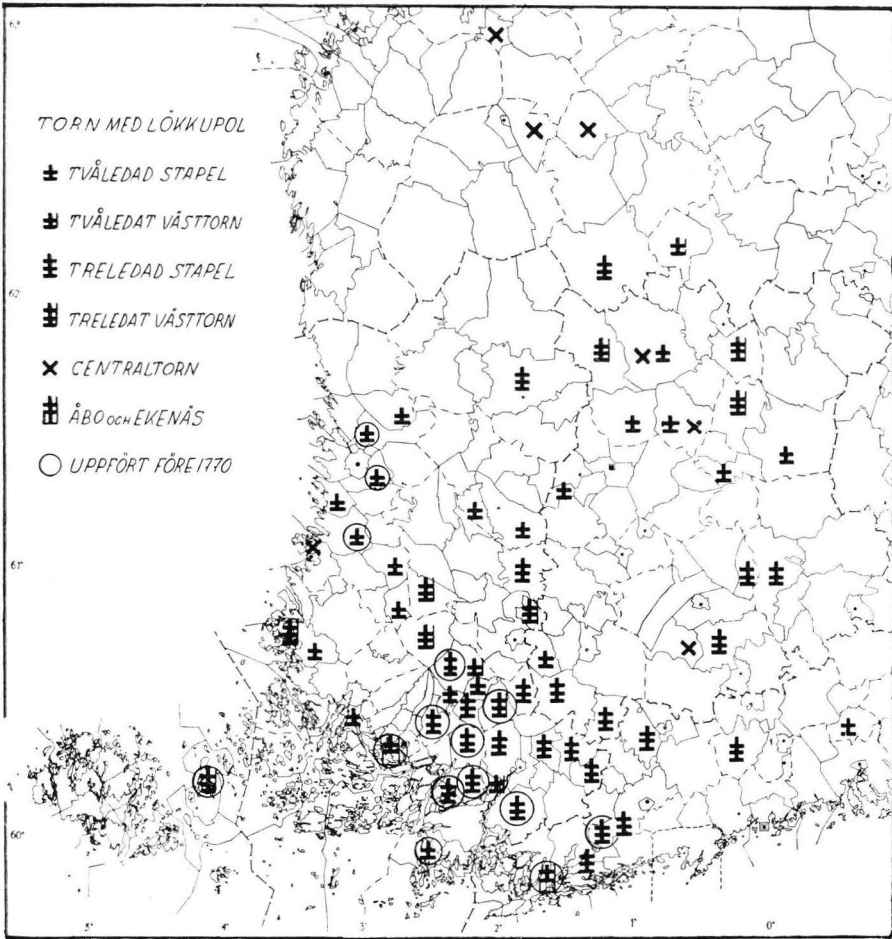

Fig. 3. Karta över klockstaplarnas och kyrktornens med lökkupol utbredning i Finland.

tagen. Den kyrkliga byggnadsverksamheten var visserligen icke särdeles livlig under seklets förra hälft, men det uppfördes dock både tvåledade och treledade klockstaplar (Kimito 1708, Pargas 1709, Ingå 1734, Sammatti och Östersundom 1754); endast lökkupolen saknas. För det andra visar förteckningen att denna genast, när den väl introducerats i landet, blev synnerligen populär. I själva verket ha cirka 90 % av samtliga under perioden 1762—1782 uppförda sydvästfinska klockstaplar och kyrktorn en lökkupol! Ett ytterligare bevis för att lökkupolen först vid denna tidpunkt slog igenom ha vi däri, att några kända kyrkobyggare först på äldre dagar började uppföra sådana. Både Anders Piimänen och Antti Hakola hade flera kyrkor och staplar bakom sig när de första gången uppförde

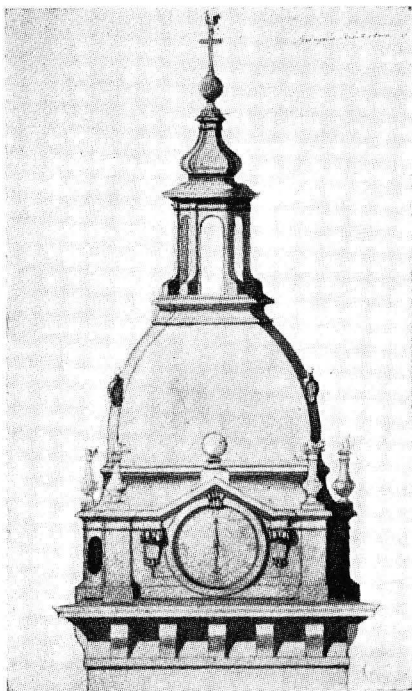

Fig. 4. Hårleman: Ritning till Strängnäs domkyrkotorn. Efter *Stavenow*, Carl Hårleman, fig. 128.

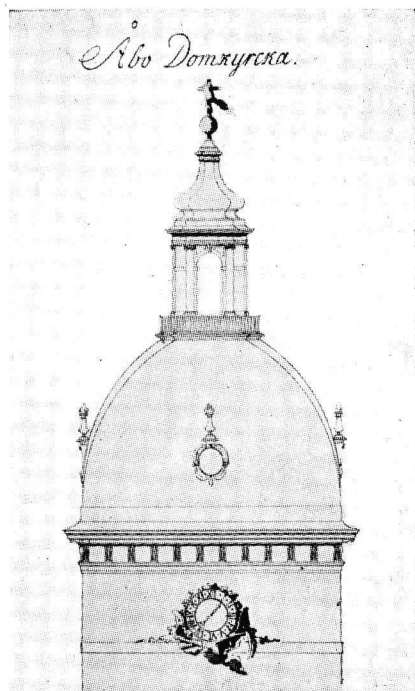

Fig. 5. Adelcrantz: Ritning till Åbo domkyrkotorn. Kopia i Finlands Nationalmuseum.

en lökkupol, Piimänen i Ekenäs 1762 och Hakola i Kuortane 1777. Det ovensagda tyder på att lökkupolen introducerades i Finland först mot slutet av 1750-talet men då på ett sådant sätt att nyheten snabbt blev känd överallt. Att den sedan icke kunde behålla sin dominerande ställning mer än ca 25 år berodde på att Överintendentsämbetet i Stockholm från ca 1780 gjorde ritningar till praktiskt taget alla nya kyrkor och klockstaplar i landet, vilka ritningar — även om de sällan följdes i detalj — snabbt påverkade kyrkobyggnadsstilen i annan riktning.

Förrän vi gå vidare är det skäl att kasta en blick på utbredningskartan, fig. 3, och fotografierna, fig. 1—2. Klockstaplarna med lökkupol kunna nämligen fördelas på två undergrupper. De äldre exemplaren av *den tvåledade typen* ha en fyrsidig bottenvåning, en mycket hög och brant klockformig huv, ett åttasidigt klockrum och en stor, nästan klotrund lökkupol. Dessa klockstaplar äro mycket ensartade och deras utbredning är på ett iögonenfallande sätt koncentrerad till nedre Satakunta, till Björneborgstrakten. Om Ulfsbystapelns vet man att den är uppförd av en Björneborgs-

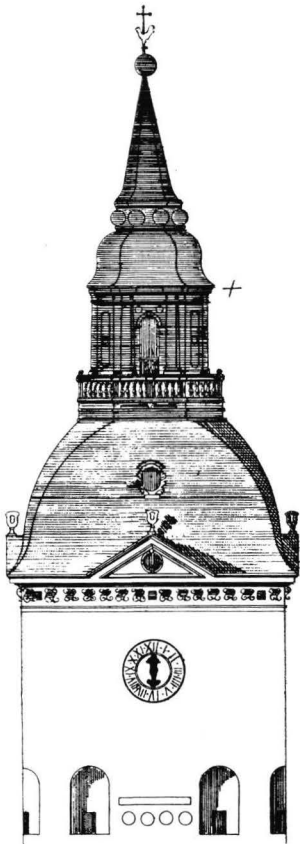

Fig. 6. Schröder: Ritning till Åbo domkyrkotorn. Kopia i Finlands Nationalmuseum.

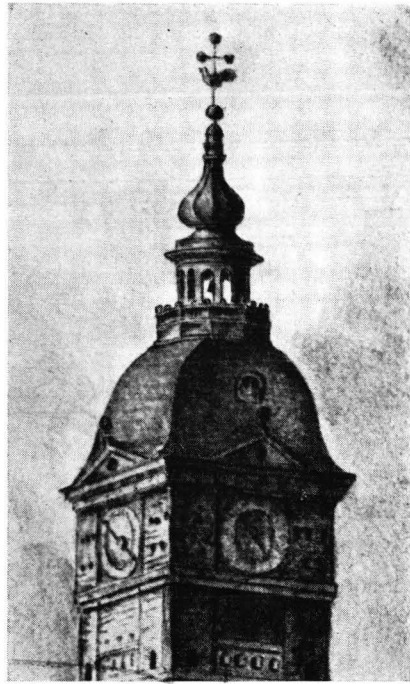

Fig. 7. Åbo domkyrkotorn. Detalj av W. Le Moines (?) akvarell 1814.

mästare. Den närmaste förebilden kan ha varit någon numera försvunnen byggnad i Björneborg (kyrktorn eller rådhusorn). Sannolikt har denna grupp, i likhet med de norrländska klockstaplarna med lökkupol, inspirerats av kuststädernas rådhusorn.⁶ Vi erinra oss att det år 1736 uppförda rådhuset i Åbo kröntes av en lökkupol⁷ — som kanhända i sin tur kopierade föregående rådhusorn? De yngre staplarnas utseende vittnar dock tydligt om att deras upphovsmän mottagit sina kanske viktigaste impulser från annat håll och sambandet med den äldre gruppen är måhända ganska

⁶ Gustaf Åberg, *Norrlandsstaplarnas »lökar»*. En studie i deras förhistoria. Tidskrift för konstvetenskap, årgång XXIV, s. 105 ff.

⁷ C-J. Gardberg, *Med murslev och timmerbila, Med byggare i 800 år*, 1957, s. 127 f.

svagt. I varje fall bevisar Ulfby klockstapels byggnadsår, 1758, att denna typ icke kan härledas ur följande.

Den treledade typen skiljer sig från föregående genom att en låg lanterninvåning inskjutits ovanför klockrummet. Detta täckes av en liten klockformad huv, lanterninen av en lökkupol. I jämförelse med den tvåledade typen äro de nedre takfallen låga och lökkupolen liten. Denna typ har icke något speciellt utbredningscentrum. Dess plötsliga och stora popularitet, speciellt i Egentliga Finland, förklaras enklast genom antagandet att denna typ är en efterbildning av något allmänt bekant byggnadsverk. Och man behöver inte söka länge för att finna detta. Endast Åbo domkyrkas nya torn, fullbordet 1759, kan här komma i fråga.

Det är kanske skäl att ytterligare betona en sak. Varken den två- eller den treledade klockstapelstypen är som sådan någon nyhet. Det nya är lökkupolen och klockrummets åttasidighet. För övrigt beteckna de äldre tvåledade staplarna en direkt fortsättning av den urgamla, »gotiska» stapeltradition, vars äldsta bevarade företrädare finnas i Itis, Jokiois och Torneå. Den treledade typen kan återigen uppfattas som en fortsättning av den s.k. »österbottniska stapeln».

Domkyrkotornet.

I sin översikt av domkyrkans historia under 1700-talet har *Arvi Korhonen* i detalj redogjort för tornets återuppförande efter branden år 1738.⁸ Tegelmurarna torde ha reparerats under loppet av 1740-talet och de övertäcktes sannolikt åren 1754—55 med en klockformad huv av trä. Klockorna hängde rätt lågt nere i tegeltornet. I december 1758 beslöt kyrkostämman slutligen att fullfölja arbetet genom att ovanpå huven låta uppföra en lanternin och en spira. Arbetets utförande anförtroddes åt »stadsarkitekten» Christoffer Fridrich Schröder, som synes ha uppgjort två alternativa förslag.⁹ Till biträdande byggmästare antogs Anders Piimänen. Landshövdingen J. Wallén, som hyste en ganska låg tanke om Schröders förmåga, sände emellertid den 5 maj 1759 de godkända ritningarna till hovintendenten Carl Fredrik Adelcrantz för att av denne granskas och vid behov förbättras.¹⁰ Då var lanterninen redan färdig och endast spiran återstod att upp-

⁸ *Arvi Korhonen*, Turun tuomiokirkko vv. 1700—1827. Turun historiallisen yhdistyksen julkaisuja III. Tornbygget behandlas s. 232—240.

⁹ Schröders första förslag avbildas av *Korhonen* (aa., s. 233, fig. 9). Hans andra förslag avbildas av *Korhonen* (a.a., s. 237, fig. 11) och *Klemetti* (Suomalaisia kirkonrakentajia 1700-luvulla, sid. 140, fig. 265) ävensom av *Rinne*, se nästa not.

¹⁰ Brevet jämte Schröders ritningar har publicerats av *Juhani Rinne*, Finskt Museum 1913, s. 51 f.

föra. Adelcrantz levererade emellertid en ny ritning (fig. 5),¹¹ som lades till grund för det fortsatta arbetet.¹² Den 2 november var allt färdigt. Detta nya torn förstördes som bekant vid Åbo brand år 1827, men dess utseende framgår av talrika Åbovyer från tiden före branden (fig. 7).¹³

Både Schröders och Adelcrantz' ritningar återspegla den nya kyrkoarkitektur, som Carl Hårleman introducerat i riket. De hade endast valt olika kyrkor till utgångspunkt. Schröders godkända ritning synes närmast ha inspirerats av Klara och Jakobs kyrkor i Stockholm — båda delvis ombyggda av Hårleman.¹⁴ Tornhuvens frontespiser återfinnas, liksom spiran, i Hårlemans ritning till Klara kyrka, medan tornets proportioner äro desamma som i Jakobs kyrkas torn. Endast den låga och med förgyllda kulor prydda översta våningen är Schröders eget påhitt eller — riktigare uttryckt — ett lån från annat håll. En motsvarande indelning i tre våningar återfinnes i de inhemska treledade klockstaplarna och i äldre förslag till domkyrkotorn.¹⁵

Adelcrantz' motförslag bygger däremot icke på Stockholms-kyrkorna utan det är till utseende och proportioner en kopia av Hårlemans förslag till Strängnäs domkyrkas torn.¹⁶ Galleriet är dock något rikare utformat. Proportionerna äro andra och kanske elegantare än i Jakobs kyrka, men ritningens inventor har inte beaktat det faktum, att tornhuv och galleri redan voro färdiga! Adelcrantz' insats kom därför att inskränka sig till att Schröders spira ersattes av en lökkupol. Men endast kupolidén som sådan togs från Adelcrantz' ritning. Den utförda lökkupolen var nämligen en annan; den var något högre än Schröders föreslagna spira och själva lökens form var mera rund. Den är ännu barock, medan Adelcrantz' tillplattade lök är ren rokoko. Däremot kan det tänkas att Jakobs kyrkas lökkupol föresvävat byggmästaren, som ju länge verkat i Stockholm.¹⁷

¹¹ Avbildad hos *Klemetti*, a.a., s. 140, fig. 266 och *Korhonen*, a.a., s. 238, fig. 12.

¹² C. Gjörwell, som den 7 augusti 1759 kom till Åbo, skriver härom: »Domkyrkotornet, — — —, stod nu under sin öfverbyggnad och får en vacker toppprydnad efter en Hof Intend. Adelcrantz ritning». — C. Gjörwell, Anmärkningar på en Resa ifrån Stockholm till Finland år 1759. Historiallinen arkisto IX, s. 62—77. Jfr *Fogelmarck*, Carl Fredrik Adelcrantz, s. 163 f och 494.

¹³ Viktigast är kanske den akvarell av Le Moine (?), som *Klemetti* avbildar (a.a., s. 108, fig. 190). Fyra andra bilder återges av *Korhonen*, a.a., figg. 13, 14, 19 och 22. Se ock *Svante Dahlström*. Bilderna av stadsbron i Åbo och A. G. Leijonhufvuds ritböcker. Finskt Museum 1956, s. 68 ff.

¹⁴ Sveriges kyrkor, Stockholm, band IV, s. 301 ff och band VI, s. 231 ff.

¹⁵ Den primitiva ritning, som *Klemetti* (a.a., s. 107, fig. 189) och *Korhonen* (a.a., s. 235, fig. 10) avbildar, återger antagligen ett äldre reparationsförslag.

¹⁶ *Åke Stavenow*, Carl Hårleman, s. 248, fig. 128.

¹⁷ *Klemetti*, a.a., s. 134.

Vare härmed hur som helst, lökkupolen och den åttasidiga lanterninen voro härmed introducerade i Finland och kunde börja sitt segertåg.¹⁸

Piimänens torn- och klockstapeltyp.

Stadskyrkan i Ekenäs är det byggnadsverk, där det nya domkyrkotornet första gången efterbildas. Det skedde år 1762 under ledning av Schröders närmaste man, Anders Piimänen. Uppgiften var i Ekenäs densamma som i Åbo: att reparera och modernisera ett äldre västtorn av tegel. Piimänens originalritning, daterad den 11 oktober 1760, visar hur han löste uppgiften.¹⁹ Till utseendet är ritningens torn en kopia av domkyrkotornet. Endast altanen och räckverket kring lanterninen ha bortlämnats. Piimänen ville emellertid aptera lanterninvåningen till klockrum och var därför av rent praktiska skäl tvungen att göra denna våning s.g.s. lika bred som i Åbo ehuru Ekenästornet är avsevärt mindre. Härigenom bli tornets proportioner delvis andra än i Åbo. Tornhuvens måttförhållanden äro visserligen desamma, men den verkar tilltryckt, emedan klockrummet är proportionsvis mycket bredare och samtidigt något lägre. Vidare blir lökkupolens bas proportionsvis 1½ gång så bred som i Åbo och lökkupolen — vars form är densamma — kommer att dominera tornsilhuetten mera än där, — för att icke tala om Jakobs kyrka. — Piimänens Ekenästorn har gått samma öde till mötes som domkyrkotornet; det brann upp år 1821.²⁰

Ekenäs blev en kopia av Åbo emedan utgångsläget var detsamma. Men gällde det att uppföra en fristående klockstapel så blev problemet

¹⁸ Skenbart motsäges detta påstående av en gammal bild som säges visa Åbo domkyrka på 1600-talet. På denna bild krönes tornet av en lökkupol. Teckningen publicerades första gången av Julius Krohn i Suomen Kuvalehti n:o 134, 1874, och sades vara från drottning Kristinas tid. Denna datering godkännes av Jac Ahrenberg (Ett nytt uppslag i frågan om Åbo domkyrkas restauration, Finsk Tidskrift LV, 1903, s. 194) medan George Granfelt anser den återgiva kyrkans utseende efter 1681 (Åbo domkyrkas restaurering, Finsk Tidskrift XXXXI, 1896, s. 268). Sistnämnda datering godkännes av C.-J. Gardberg, (Med byggare i 800 år, s. 83). Korhonen (a.a., s. 190) säger däremot: »Joka tapauksessa on kuva täysin arvoton». Författaren ansluter sig till Korhovens åsikt. Ur de publicerade domkyrkoräkenskaperna från 1680- och 1690-talen (Bidrag till Åbo stads historia, del XI) kunna nämligen spridda upplysningar om tornet inhämtas — »små torntak», »tornspitz», »fyra gaflar ofvanpå koppartaket» etc — vilka alls icke äro förenliga med bilden. Denna är synbarligen en kort före 1874 utförd fri rekonstruktion av 1759 års torn! Denna tolkning motsäges icke av det faktum, att flere kontrollerbara detaljer, såsom fönstrens läge och antal, äro riktiga. Dessa detaljer har ritaren fått från den bevarade kyrkan! Endast tornspetsen är rekonstruktion.

¹⁹ Ritningen förvaras i Ekenäs kyrkoarkiv. Jfr *Klemetti*, a.a., s. 105.

²⁰ Den enda kända bild, som visar Piimänens Ekenästorn, är en akvarell av Kügelgen, målad år 1818.

Fig. 8. Piimänen: Ritning till Ekenäs stadskyrkotorn i Ekenäs kyrkoarkiv.

genast svårare. Det höga stentornet ersattes då av en låg bottenvåning vilket förrycker proportionerna, och klockorna måste placeras så högt som möjligt. Dragsfjärd klockstapel,²¹ uppförd år 1763, visar Piimänens första försök att lösa problemet — ifall den faktiskt är uppförd av honom! I annat fall har han säkert tagit lärdom av resultatet. I Dragsfjärd har helt enkelt Ekenästornets övre del flyttats ned på marken. Klockrummet har vidare enligt gammal tradition gjorts firsidigt. Denna tvåledade klockstapel är en parallell till Björneborgstraktens staplar, ehuru de enskilda ledernas olikartade utförande vittnar om olika härstamning. Något i Drags-

²¹ Avbildad hos Klemetti, a.a., s. 110, fig. 195. Se ock Sigríd Nikula, Kyrkorna och deras skrud, Kimitobygdens historia I:1, s. 368.

Fig. 9. Dragsfjärd kyrka och klockstapel. Kyrkan uppfördes 1753—55 av Anders Piimänen, klockstapeln 1763. Finska Fornminnesföreningens 1. konsthist. expedition 1871.

fjärdsstapeln måtte dock ha varit mindre tillfredsställande, ty Piimänen fortsatte inte på denna linje.²²

Piimänens slutliga lösning av klockstapelproblemet återfinner vi första gången i *St Märten's*.²³ Ritningen är daterad den 22 januari 1765 och kyrkan uppfördes ännu samma år. Kyrkans västra vägg utgör en av väggarna i stapelns bottenvåning, varför vi också här egentligen ha att göra med ett västtorn. Kyrkväggarna äro dock så låga att tornets nedersta del endast är obetydligt högre än en fristående stapels bottenvåning. Några ytterligare modifikationer voro alltså inte av nöden, om det gällde att uppföra en helt fristående stapel.

I *St Märten's* har, liksom i alla fristående staplar och stapelliknande torn, våningen ovanför den nedersta huven — motsvarande domkyrko-tornets lanternin — återats till klockrum. Men detta övertäcktes inte längre av en stor lökkupol, utan av en tornavslutning, som består av klockhuv, lanternin och liten lökkupol. Om denna avslutning betraktas som en enda led, så visa sig proportionerna mellan tornets övre leder sinsemellan och mellan dem och tornbredden vara desamma som i Ekenäs. Tornhuv

²² Enligt *Klemetti* (a.a., s. 106) har han dock år 1772 uppfört den tvåledade klockstapeln i Ruovesi.

²³ Ritningen avbildas av *Klemetti*, a.a., s. 103, fig. 185 a.

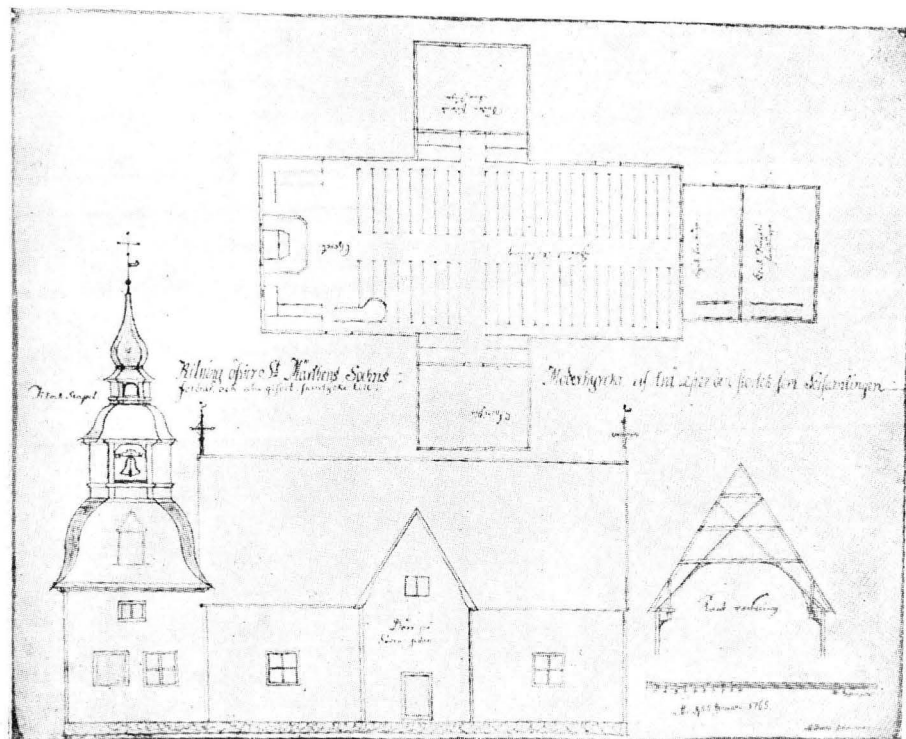

Fig. 10. Piimänen: Ritning till St: Märten's kyrka. Efter *Klemetti*, *Suomalaisia kirkonrakentajia 1700-luvulla*.

och klockrum ha också samma utseende som där. Det nya inskränker sig alltså till inskjutandet av en lanterninvåning. Härigenom blir St Märtenstornet en inhemsk treledad klockstapel av österbottnisk typ, vars översta klockhuv ersatts med en lökkupol. Idén härtill kan Piimänen ha fått från Schröders tornritningar²⁴ eller eventuellt från äldre klockstaplar av denna typ (de närmaste funnos i Pargas och Kimito).²⁵

²⁴ Ett roande exempel på Piimänens utnyttjande av Schröders ritningar är klockstapeln i Tenala. Lanterninens spira består av en klockhuv som direkt uppbär en mångkantig pyramid. Stapeln är uppförd av Piimänen år 1761 och vi skulle därför vänta oss en lökkupol. Men av kyrkoräkenskaperna framgår det att Piimänen undersökte den gamla klockstapeln den 4 februari 1759 och att det var meningen att uppföra den nya redan 1760. Under sådana omständigheter har Piimänen antagligen gjort sin ritning våren 1759 och nu förstå vi spirans form: den är lånad från Schröders godkända domkyrkoritning! Någon lökkupol var ju icke påtänkt då ännu. På grund av Tenalaspirans små dimensioner har Schröders mellanvåning givetvis bortfallit.

²⁵ *Sigröd Nikula*, *Kyrkan och dess skrud. Pargasbygdens historia I:1, s. 89. Densamma, Kyrkorna och deras skrud. Kimito bygdens historia 1:1, s. 348.*

Varför godkände Piimänen inte den tvåledade stapeln utan insköt en lanternin, varigenom själva lökkupolen blev mycket mindre? Svaret ges av en jämförelse mellan lökkupolens bas, resp. höjd, och *hela* tornhöjden. Detta förhållande är nämligen i St Mårtens detsamma som i Åbo.²⁶ Piimänens avsikt var alltså att såvitt möjligt bevara domkyrkorornets helhetsverkan, i den mån denna beror på förhållandet mellan tornmassa och tornkrön. Då den förstnämnda var liten på grund av bottenvåningens låga höjd så måste också lökkupolen göras motsvarigt mindre. Men eftersom klockrummet, som borde uppbära lökkupolen, av praktiska skäl inte kunde förminskas, så löstes problemet genom inskjutande av en mellanvåning.

Förbindelselinjen mellan akademisk och folklig kyrktornsarkitektur, vars ena ändpunkt är Härlemans Stockholms- (och Strängnäs-) torn, har sin andra ändpunkt i St Mårtens. De talrika treledade klockstaplar och västtorn, som Piimänen själv och några av hans kolleger uppföra under de två närmaste årtiondena, äro nämligen i allt väsentligt kopior av St Mårtens. Något nytt kommer inte till.

*

Vi ha ovan följt en av de utvecklingslinjer, som sammanbinda akademiska kyrktorn och folkliga klockstaplar med lökkupol. Denna linje var kanske den viktigaste, men icke den enda. En alldeles annan linje företräda de tvåledade klockstaplarna i Satakuntas kustbygder, som torde kunna härledas ur städernas rådhusorn. En tredje linje representeras av den ensamma Sommarnäs (Somerniemi) klockstapeln. Det finnes kanske ännu en fjärde. Pettersson har antagit att Matti Åkerblom övertagit sin lökkupol direkt från Härlemans arkitektur.

Här komma vi in på frågan om domkyrkorornets betydelse. Detta torn utgjorde ett led i Piimänens utvecklingslinje, men dess betydelse var uppenbarligen mycket större än så. Av tabellen framgår att lökkupolen plötsligt blev allmän under åren strax efter tornbygget och detta är förvisso ingen tillfällighet. Orsaken är emellertid icke den, att kyrkobyggmästarna i det fingo en efterlängtdad förebild. Dessa kunde förvisso låna sina förebilder direkt från Stockholm och gjorde det också. Snarare låg domkyrkorornets betydelse däri, att det inspirerade uppdragsgivarna, sockenmenigheterna och deras präster. Allmänt bekant är, att Överintendentsämbetets kyrkoritningar vid denna tid och senare möttes med misstro och ofta alls icke följdes. Man misstrodde allt nytt, allt som man ej själv

²⁶ Förhållandet kupolbas: tornhöjd (utan kors) är i vardera fallet 1:10 medan förhållandet kupolhöjd: tornhöjd är 15:100, resp. 20:100.

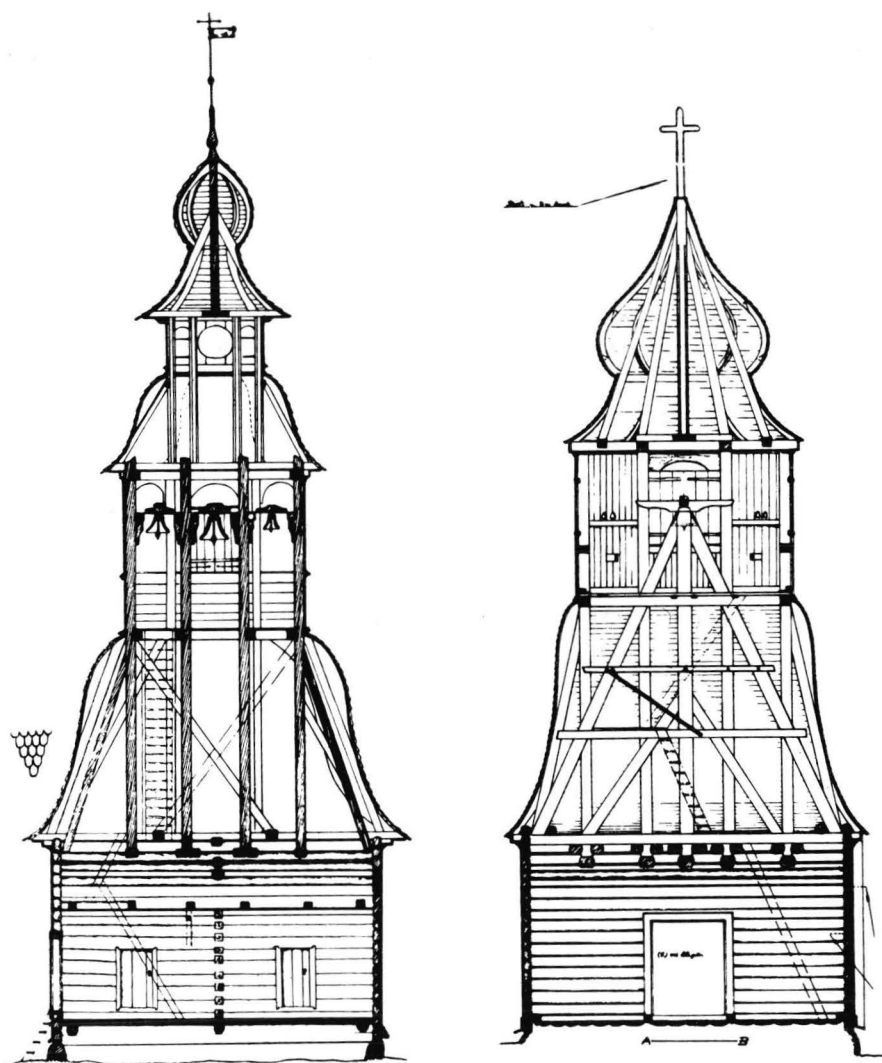

Fig. 11—12. Skärningar av klockstaplarna i Tottijärvi, uppförd 1764 (t.h.) och Tuulois, uppförd 1776 (t.v.). Av bilderna framgår att den tvåledade stapeln har en bock-konstruktion och den tredadade stapeln en tornkonstruktion; vardera uppbyren av en timrad bottenvåning. Uppmättningsritningar av Th. Lindquist i Nationalmusei arkiv.

sett och vant sig vid. Det är därför uppenbart att lökkupolen aldrig slagit igenom, i varje fall icke så snabbt, om inte bönder och präster hade *sett* domkyrkotornet i Åbo och funnit det gott. Ytterligare ett bevis för denna

uppfattning ha vi däri, att lökkupolens spridning i stort sett är begränsad till det område, sydvästra Finland, för vilket Åbo var den naturliga centralpunkten.

Olof af Hällström

REFERAT

Über die Vorbilder der südwestfinnischen Glockentürme mit Zwiebelkuppel

Die charakteristischen Glockentürme Südwest-Finnlands (Abb. 1–2) sind zwei- oder dreigliedrige, von einer Zwiebelkuppel gekrönte Turmbauten. Im obenerwähnten Gebiet wurden zumindest 68 kirchliche Bauwerke von diesem ins Auge fallenden Detail abgeschlossen und noch eben existieren 53 davon. Die Frage nach den Vorbildern für den Turmtyp und besonders für die Zwiebelkuppel wird im vorliegenden Aufsatz abgehandelt. Lars Petterson hat früher darauf hingewiesen dass die Zwiebelkuppel aus Härlemans Architektur hergeleitet werden kann; hier soll vor allem die Bedeutung des Doms turms von Åbo als Vorbild für die Glockentürme der Landkirchen dargelegt werden.

Im Verzeichnis auf S. 66 sind die Bauten mit Zwiebelkuppel — freistehende Kirchtürme, Kirchen mit Westturm und Kreuzkirchen mit Mittelsturm — nach ihren Erbauungsjahren geordnet. Aus dem Verzeichnis geht teils hervor, dass die Zwiebelkuppel bis in die Mitte der 1750-er Jahre in Finnland nicht bekannt gewesen ist, teils dass sie sich unmittelbar nach ihrem Erscheinen einer besonderen Popularität erfreute. Somit waren über 90% aller in Südwest-Finnland im Zeitraum von 1762 bis 1782 erbauten Kirch- und anderen Türme mit Zwiebelkuppeln versehen und einige bekannte Kirchenbauer begannen erst in höherem Alter, nach dem Jahr 1760, mit dem Bau solcher Kuppeln. Alles obenangeführte weist darauf hin dass die Einführung der Zwiebelkuppel in Finnland, kurz vor dem Jahr 1760 in einer Weise geschah, die sie schnell bekannt werden liess.

Die zwiebelkuppelgekrönten Glockentürme können in zwei Gruppen mit verschiedener Verbreitung und verschiedenem Ursprung gegliedert werden. Die älteren Exemplare des zweigliedrigen Typs (Abb. 2) haben ein einmaliges und sonderartiges Aussehen und kommen ausschliesslich in Nieder-Satakunta vor. Diese Kirchtürme sind wahrscheinlich Nachbildungen verschwundner Rathaustürme in den Städten Björneborg (Pori) und Åbo (Turku). Die jüngeren Türme dieses Typs dagegen haben sich unter verschiedenseitlichen Einflüssen entwickelt. Der dreigliedrige Typ, der hier ausführlicher behandelt wird, wiederum ist eine Nachbildung des 1759 aufgeführten Glockenturms des Doms zu Åbo (Turku).

Nach dem Brand vom Jahr 1738 erfolgte der Wiederaufbau des erwähnten Glockenturms in sehr langsamem Tempo. Die Gallerie nebst Zwiebelkuppel — das unmittelbare Vorbild des dreigliedrigen Turmtyps — wurde erst im Jahr 1759 von Stadtarchitekt C. F. Schröder und Baumeister Anders Piimänen erbaut. Schröders Absicht war die Gallerie mit Glockenhaube und Spitze zu krönen (Abb. 6), aber durch Eingreifen des Hofintendanten C. F. Adelcrantz in Stockholm wurden diese durch eine Zwiebelkuppel ersetzt (Abb. 5). Sowohl Schröder als auch Adelcrantz, die in allem Carl Härlemans Nachfolger waren, führten seine Turmarchitektur in Finnland durch den neuen Turm ein. Als nächstes Vorbild haben wahrscheinlich die Türme der Kirchen St. Klara und St. Jakob in Stockholm gedient.

Mit dem Turm des Domes vor Augen schuf Anders Piimänen später seinen dreigliedrigen zwiebelkuppelgekrönten Glockenturmtyp (Westturm-). Die Entwicklung des

Typs nimmt ihren Weg über Ekenäs (Tammisaari) 1762 und Dragsfjärd 1763 nach Marttila (St. Mårtens) 1765, wo er seine Vollendung erreicht. Die zahlreichen Kirch- und Glockentürme, die späterhin von Piimänen und seinen Collegen errichtet wurden, bringen nichts Neues.

In Ekenäs, wo es ebenso wie in Åbo das Modernisieren eines alten Westturms galt, hat Piimänen eine direkte Kopie des Domturms geliefert. Durch Aptieren der Gallerie als Glockenstube veränderten sich jedoch die Proportionen und die Zwiebelkuppel wurde verhältnismässig grösser als früher.

In Dragsfjärd (Abb. 9) erbaute Piimänen oder sonst jemand einen zweigliedrigen Glockenturm, wobei er so zu sagen den oberen Teil des Turms von Ekenäs zu ebener Erde aufstellte. Die allzu starke Verschiebung der Proportionen hielt Piimänen jedoch wahrscheinlich von einer Fortsetzung in dieser Richtung ab.

In Marttila (Abb. 10) fand das Problem seine endgültige Lösung durch das Einschalten einer Blindgallerie über der Glockenstube. Daraufhin konnte die Zwiebelkuppel bedeutend kleiner als bei den beiden vorherbesprochenen Türmen gestaltet werden und das Verhältnis zwischen der Kuppel und der gesamten Turmhöhe demjenigen beim Åboer Dom angeglichen, was Piimänen augenscheinlich mit seiner Änderung bezweckt hatte. Die Idée leitet sich von Schröders Zeichnungen für den Turm des Doms oder von den sog. ostbottischen Kirchtürmen her. Sein Kirchturmtyp bildet nämlich eine direkte Parallele zu diesen, jedoch mit einer Zwiebelkuppel statt der Glockenhaube und einer achtseitigen Glockenstube statt der vierseitigen.

Da Piimänens Vorbild, der Dom zu Åbo, eine Kopie von Hårlemans Stockholmer Türmen ist und da Hårleman seinerzeit die italienischen Barockmeister nachahmte, hat Piimänen ein architektonisches Element des italienischen Barocks, die Zwiebelkuppel, beinahe direkt übernommen und in seine Heimat verpflanzt.